

III. Полемічна трибуна

*Зварич Ігор
(Чернівці)*

Міф, мистецтво слова і час

Загальновідомим є той факт, що первісні форми мистецтва не тільки зовнішньою формою, але й своєрідністю світобачення близькі до дитячого естетичного зображення світу. Це яскраво демонструється і в слові, і в лінії, і в звуці, і в просторовій імітації об'єктів.

Наприклад, етіологічні міфи австралійських аборигенів своєю логікою часом нагадують дитячі пояснення світу¹. Цей факт подібності найчастіше використовується для демонстрації недосконалої наївності художнього мислення та засобів його втілення. Не заперечуючи слушності цієї позиції, ми звернемо увагу на те, що спорідненість первісного та дитячого мистецтва обумовлена, як відомо, подібністю станів душі. З цієї точки зору індивідуальна дитяча душа і дитинна душа людства немовби збігаються в моменти формування кожного із поколінь людей на землі. Індивідуальна душа повторює в своєму розвитку історію розвитку «колективної душі» (Шпенглер)².

Виокремлення індивіда з колективу – це процес вивільнення з-під влади стереотипного за своєю природою мислення. Дитячий “стиль” образотворчого мистецтва та первісні печерні малюнки яскраво демонструють цю схожість. Ритуальність дитячих ігор переконливо доповнює її³.

Поступово відчуття співвідносності зображуваного із зображеним у зв'язку з більшою поінформованістю про перше

породжує бачення і усвідомлення різниці між ними. Зображене і зображуване вже не ототожнюються. Це можна назвати моментом зародження індивідуального буття душі і мислення. Усвідомлення названої різниці долається в творчій душі естетизацією зображуваного. Несхожість і її усвідомлення та поступове культивування породжує образ зображуваного, який вже не ототожнюється з ним самим, і “почуття форми культури, котра пробуджується, проявляється з такою силою, що до невпізнання стилізує рослини, звірів і мотиви людського тіла”⁴.

Проводячи аналогію з розвитком колективної та “світової душі” (Шеллінг), можемо зазначити, що цьому етапові її становлення відповідали періоди панування в культурі єдиного стилю (давньоєгипетське та давньоарабське, раннє християнське мистецтво, романський стиль). Переконливо і ґрунтовно про панування єдиного стилю в давньоруський період свого часу писав академік Д.С.Ліхачов⁵.

Це той період і форма усвідомлення колективною душею самої себе, коли загальний культурний код набуває того ступеня універсальності, на якому вона найповніше відчуває свою усвідомлену цілісність і самоідентифікацію. Міф на даному етапі розвитку колективної душі реалізовує свої архетипні потенції, виражаючи синкретичну цілісність прояву в різних формах художнього мислення. Але внутрішнє ядро єдиного міфу розповсюджує свою владу на всі види мистецтва єдиним для них всіх і сформованим в його надрах культурним кодом. Колективна душа знаходиться в розквіті свого вираження, на думку О.Шпенглера, “тут нова душа говорить новою, до цього не існуючою і в майбутньому не повторюваною мовою. Тут суть не в наслідуванні, а в символічній тенденції, не в задоволенні, а в демонічному пориві, який допускає все, що завгодно, тільки не розвагу, не “веселість душі художника”. Тільки стосовно такого мистецтва прийнятне поняття стилю; його вплив розповсюджується на всі форми зовнішнього життя, і дух його згасає в той момент, коли культура перетворюється на цивілізацію, а душа на інтелект”⁶.

Таким чином, можемо стверджувати, що істинний момент розпаду міфу визначається в часі не його зовнішнім розпадом

III. Полемічна трибуна

на окремі види мистецтва та жанри, а моментом, який започатковує руйнацію цілісної єдності його ядра, єдність його культурного коду, який організовує єдність буття та самоусвідомлення в мистецтві колективної душі. Розпад колективної душі загалом закономірний. Теоретичні підвалини цього розпаду виявилися в скептицизмі досократиків. Цей скептицизм вже в античну епоху дійшов межі в раціоналізмі – “типово грецькому світогляді, залишеному нам у спадок”⁷. Про конфліктне протистояння образного та раціонального мислення докладно і переконливо писав Г.Гачев⁸.

Цікаво, що раціоналізм як такий спочатку мав на меті не заперечення чи знищення богів. Наприклад, коли Платон у межах своєї діалектики не міг висловити істину, він послуговувався міфом. Його справжня земля, вертикальна ієрархія буття, Острови Блаженних, великі космологічні та есхатологічні міфи, вчення про метемпсихоз і т. ін. свідчать про те, що раціоналізм Платона був спрямований не на заперечення богів та божественного начала, а навпаки – він був спрямований на систематизацію людських відносин з богами. Тобто тут певним чином проявляється первісна спроба примирення вічності (міфології) й історії (темпоральності) або сну (підсвідомості) та стану буття поза сном (свідомості, раціо). На думку М.Еліаде, цей синкретизм Платона виражає стан світогляду, у якому філософія – це релігія, і релігія – це філософія⁹.

Однак така форма цілісної єдності свідомості стала початком раціоналізму і основою загальноєвропейської (пізніше – всесвітньої) форми позитивістського мислення і скептицизму.

Отже, так в найбільш загальних рисах і тенденціях проявляється процес руйнації загальної (колективної) душі, який супроводжується знищенням всеєдності цілісної системи всесвітніх зв’язків. Тобто дитинний стан (цілісність) загальної душі змінюється розчленуванням міфопоетичної моделі космосу на окремі види та форми естетичного опанування світу, зберігає свою відносну цілісність в епохи єдиного культурного стильового коду і остаточно роздрібнюється в момент руйнації останнього. Це три основні, на наш погляд, стадії розвитку мистецтва взагалі і мистецтва слова зокрема.

Однак розпад стильового єднання культур не є свідченням остаточного знищення міфологічної основи, на якій зросла колективна душа. Дитинство формує мислення, характер і певним чином саму долю. Дитинна душа людства зросла на міфі, вона породжена ним і сформована.

Постміфологічне художнє мислення на всіх стадіях розпаду всеєдності світових зв'язків все-таки оперує породженими міфом категоріями й існує за його законами на сформованих ним засадах.

Якщо слово розглядати як матеріал для створення форми протистояння людини часові, то стає зрозумілою згущена реальність художніх творів та роль слова в історії колективної душі людства. Стає більш зрозумілою і магічна роль слова як такого в замовляннях, молитвах, клятвах, божбах тощо.

Художня реальність може розглядатись як первісна “жертва частки колективної душі” (Шпенглер) – ілюзорна аналогія форм гранітного втілення і часового протистояння останньої вічності.

Шпенглерівська думка про камінь як матеріал, що здатний протистояти часові, та про ранні форми архітектури як пожертвування “часткою колективної душі” в протистоянні вічності видається надзвичайно слушною з методологічної точки зору, бо вона вдало виражає сутність та екзистенціальний характер не тільки архітектури (за Шпенглером), але й мистецтва взагалі. Нас, перш за все, цікавить природа поняття колективної душі як цілісної єдності.

Що стосується мистецтва слова, то словесна реальність існувала паралельно з ранньою архітектурою як рівноправна в протистоянні вічності. Більше того, ми можемо стверджувати, що, наприклад, кам'яні споруди (єгипетські піраміди) мали на меті збереження вічного буття матеріальної основи земного життя, у той час, коли слово (“Єгипетська книга мертвих”) була дороговказом у вічність духовну.

Тому з цієї точки зору твердження про зникнення офірування часткою колективної душі зі зникненням ранніх цивілізацій та їх колосальних споруд буде занадто категоричним.

Загальноновизнаною є думка про те, що на ранній (синкретичній) стадії розвитку людської свідомості слово в цілісному

III. Полемічна трибуна

ритуальному дійстві займало вторинне місце, відіграло другорядну роль. Але поступово воно почало дублювати весь ритуал, все те, що в ритуалі показувалось. Слово стає “історією”, “воно все більше втягує в себе хід дійства і зменшує навантаження рухів тіла і співу. Кінець кінцем воно поглинає собою дійство, його ритм, послідовність і відчуває, як у ньому самому тепер загув той ритм, який воно, здається, тільки-но скасувало”¹⁰.

Продовжуючи цю логіку, ми закономірно приходимо до висновку, що цілісність, яку витворював ритуал, переходить у цілісність словесно оформленої моделі дійства, яке, як правило, імітувало етапи творення, становлення та функціонування Космосу. Таким чином, сакральний характер цілісного ритуального дійства переходить у сферу слова.

З цього моменту слово стає домінуючим фактором у формуванні колективної душі людства. Можемо допустити, що цьому моментові відповідає той рівень розвитку мови, який дозволяє їй відтворити поняття, явища, їх характеристики та стани, що не можуть бути відтворені жестом, звуком, співом та організуючим їх ритмом. Тобто це та стадія розвитку слова, на якій воно стає над рівнем називання і здобуває здатність до операціональності, значить – структурування, систематизації, створення єдності і цілісності. Власне слово стає елементом системи, воно стає Словом – мовою – найуніверсальнішим, найгнучкішим і найнадійнішим інструментом накопичення, збереження та передавання досвіду.

Перебравши на себе сакральний характер ритуального дійства, воно займає домінуюче становище в розвитку колективної душі людства, відтворюючи собою і в собі цілісну єдність міфу і єдність космічних зв’язків у всепроникненні макро- та мікрокосмосу. На тій стадії розвитку, про яку говорив Шпенглер, слово вже було в такій силі протистояння вічності та зв’язку з нею, що воно не поступалося в міцності каменеві.

Коли ж настав період руйнації цілісної єдності колективної душі, слово продовжувало і продовжує свою вічну функцію зв’язку з вічністю, змінюючи способи і форми в її виконанні. Останнє є наслідком втрати словом сакрального змісту.

На найвищих стадіях свого самоусвідомлення колективна душа людства, намагаючись зберегти свою духовну цілісну єдність, продовжуючи в цьому міфологічну традицію, надала слову статусу священної і канонічної недоторканності. Слово стало священним інструментом священної духовної історії людства. “Єгипетська книга мертвих”, “Тибетська книга мертвих”, “Веди”, “Авеста”, “Тора”, “Біблія”, “Коран” втілюють у собі цю святість та канонічність. Звернемо особливу увагу на канонічність. Відомо, що “Тора”, “Біблія” та “Коран” у своїй незмінності перевершили будь-які існуючі в людській культурі тексти. Зовнішня, пояснювана причина канонічності обумовлена тим, що вони (тексти) отримані в такому вигляді безпосередньо від Бога, тому неможе людині втручатися в Святе Писання.

Внутрішня, глибинна причина суворої заборони на зміни священних текстів – це прагнення зберегти цілісну єдність колективної душі на основі уніфікованого (міфологічного за своїм характером) культурного і духовного коду. Тому зрозумілим є те, що церква являє собою втілення Христа на землі, втілення, в якому всі вірні еднаються в єдине ціле, духовне і тілесне.

Цікавою з цієї точки зору є філософська доктрина М.Федорова. Літургія, як одне з найбільших таїнств церкви, є, власне, таким практичним дійством. Святе слово, святе писання, єдине і незмінне для всіх і кожного, єднає собою і в собі всіх і кожного в єдиний цілісний організм і єдину цілісну християнську душу. Великий міф – велика реальність, реальність буття цілісної колективної душі значної частини людства, яке прагне безсмертя і вірить в його здобуття в церковній духовній єдності, забезпечуваній Словом.

Тобто форма існування колективної душі в світових релігіях функціонує, і немає ніяких підстав стверджувати, що молитви, сповідання, богослужіння і проповіді не є словесними жертвами для вічності. Однак характер цієї жертви не в протистоянні, а в злитті з вічністю, бо на відміну від первісної міфологічної жертви, породженої зокрема страхом, релігійна жертва породжена світоглядною системою, в якій людина –

III. Полемічна трибуна

дитя Бога, і її відносини з ним базуються на довірі божественної любові.

Окрім названого, і це головне, слово як гнучкий і надзвичайно багатий матеріал співвідносності з вічністю дозволило людині створити світоглядні системи (тексти), які, на її погляд, є тотожними семантиці, структурі та системності тексту космічного. Таким чином в світових релігіях зміст тексту колективної душі збігається зі змістом тексту Всесвіту, тобто – земне з небесним, тимчасове з вічним.

Святе Слово, яке “було у Бога” і яке “було Бог”, складає зміст, цілісність і єдність колективної, “світової душі”. Молитва, звернена до Бога, є офіруванням часткою цієї душі заради безсмертя. Найвища мета – це досягнення повного злиття колективної душі з космічною.

Наприклад, канонічність “Корану” і його священність визначається тим, що його текст існував ще до Аллаха. Тому він є своєрідною матрицею світу, за якою останній створено. Тобто текст “Корану” – це текст космосу, це єдність, яка визначає прадавню міфологічну сутність всеєдності зв’язків всього суцього.

Мусульманські богослови вважають, що “Коран” існував до арабської мови, його не можна вивчати ні з філологічної, ні з історичної точок зору, оскільки він давніший за все суще і сам Всесвіт. Його прообраз – книга – матір – знаходиться на небесах¹¹. Власне така ж логіка лежить і в основі біблійного утворення Космосу за словом (називанням) і поєднанням створеного (названого) в системну цілісну єдність (текст), у яку людина поміщена “за образом і подобою”. У шумерському гімні верховному божеству словові теж відводилась світоутворююча роль:

Надмогутніший бику,
екзальтований надмогутніший бику!
За твоїм словом створено світ,
О, пане земель, пане слова життя,
О, Енліль, батьку Сумеру,
наступне темноволосого народу,
ти, що маєш візію себе,
надмогутніший бику!¹²

Отже, людське мислення сформоване на засадах таких світоглядних систем, у яких всеєдність зв'язків замикається на людині як на сприймаючому та продукуючому центрі, у якому макрокосмічний текст знаходить повну відповідність у змісті тексту мікрокосму.

Картина всеєдності космічних зв'язків і їх вияву в відповідності макрокосму мікрокосмові була б неповною без згадки про практику єднання індивідуальної душі з космічною на Сході.

На відміну від згаданих релігійних систем, заснованих на колективній практиці єднання заради безсмертя, східна практика базується безпосередньо на індивідуальній космічній сутності і духовному єстві людини, яка є їх носієм. Виходячи з того, що “кожний несе в собі все, і тому все можна шукати і знайти в самому собі”¹³, східна релігійно-філософська практика намагається звільнити людину від умовностей суспільних обов'язків, моралі, місця перебування тощо. Тобто метою такої практики є прагнення звільнити вічне людське єство від штучних випадковостей, викликаних тимчасовим перебуванням на землі.

Орієнтація свідомості спрямована на звільнення від тенденції індивідуальної самоідентифікації. Це передбачає заперечення ототожнення себе з тілом і статтю, а також співвіднесення з етносом і часом. Такого стану досягають йоги в медитаціях, у яких людина “направляє себе до власних глибин і проривається в кінець кінців до незбагненого усвідомлення”, але “мета людини полягає не в тому, щоб побачити цю сутність, а в тому, щоб усвідомити, що вона є нею; тільки тоді людина може вільно мандрувати світом в якості цієї сутності. Більше того, сам світ є нею. Єство людини і сутність світу – ці два є одне”¹⁴.

Таким чином, “Індивідуальність втрачає себе в законі і відроджується в ототожненні з повним змістом Всесвіту. Для Неї, в ім'я Її і був сотворений світ”¹⁵.

Дуже близьким до медитаційної практики єднання людської душі з космосом в східному християнстві був ісихазм. Очевидно, що молитовна практика аскетизму середньовічних святих та монахів базувалася на подібній основі, як і еллінські

III. Полемічна трибуна

містерії ініціації та шаманські ініціації у багатьох народів світу. Акти камлання теж за своїм характером є явищами цього ряду¹⁶.

Однак, індивідуальна практика єднання з вічністю, не становить заперечення колективної душі. Монастирі у буддистів та ритуальні відправи шаманства базуються на загальному і єдиному для всіх змісті Космосу. Нірвана як єднання з космосом є типологічною аналогією єднання з Богом в християнстві, ісламі та іудаїзмі.

Отже, канонічні тексти, про які йде мова – це тексти Космосу. У них Бог втілює небесну мудрість для людей. Великий, єдиний, всеосяжний текст є засобом, способом і змістом духовного людського буття, кінцевою метою якого стане момент, коли всі істоти “зіллються в божестві, з якого колись виникли”¹⁷.

Згідно з наведеними прикладами існування текстів є основною умовою єдності колективної душі.

Руйнація канонічних текстів як наслідок втручання в їхню цілісну єдність індивідуальної волі у вкрай гострій формі ставить перед людиною проблему переживання темпорального буття. Індивідуальна свідомість у результаті відокремлення від форми духовного буття колективної душі стає самотньою і незахищеною. Зміст її життя перетворюється на пошуки виправдання цього змісту, бо без нього життєва дорога стає абсурдною, позбавленою сенсу. Страх земного буття, який існував завжди, ставить відокремлену від колективної душі людину в становище майже первісного його відчуття. Канонічний зміст колективної душі, що на нього могла опертися людина, вже не є змістом її власної душі. Тому вона вимушена творити цей зміст, у буквальному розумінні – творити такий текст, який спроможний протистояти видимому просторово-часовому світові. Сенс цього протистояння – є сенс життя, як сенсом життя для колективної душі є текст з тенденцією спрямування у вічність. Остання протиставляє світові безсмертя.

Від моменту виходу людини зі змісту колективної душі з її “безособового жертвовного” (Шпенглер), безособової сутності (буддизм) і т.п. людина стає на дорогу смерті. Намагаючись протистояти смерті, вона підсвідомо і усвідомлено прагне

єдності зі світом, суспільством і самою собою. Прагне тієї єдності, яку забезпечував міф, а потім релігійні світові доктрини.

Історія індивідуальної душі, маючи в арсеналі слово, яке вона успадкувала від первісної міфологічної єдності, є формою буття, суб'єктивного пізнання сутності світу, бо об'єктивна частка безособової сутності останнього не збігається зі змістом індивідуальної моделі Всесвіту. Насамперед маємо на увазі усвідомлюваний рівень інформації, раціоналізм якого заперечує все, що не підлягає аналізу позитивістської логіки.

Індивідуальна творчість стає над сутністю змісту цілісної єдності буття космосу, об'єктивність існування якого є основою і причиною виникнення свідомості. Насамперед мова тут іде про безсвідому основу, ту безособову сутнісну єдність всього суцього, яка так яскраво втілена в практиці буддизму. Ця сутність є не тільки виявом всеєдності зв'язків Всесвіту, але й визначальним фактором цілісного змісту цієї єдності. Слово (думка) в контексті безособової сутності колективної душі – це її похідна та інструмент її ж пізнання. В індивідуальній творчості об'єктом пізнання, як правило, є людина та її свідоме буття над названою сутністю, тобто – в сфері індивідуалізованої думки та слова.

Останні ж – є не самим “живим життям”, а, як вже було сказано, його похідними. У результаті великий ритм Всесвіту, це діяльне його начало, залишається поза сферою впливу та сприймання індивідуального художнього мислення. Саме ритм є об'єктивною силою космосу, яка “пронизує кожну епоху, кожну людину”, бо ця сила існувала і існує завжди незалежно від нашого усвідомлення, а “свідомість (думка), слово, навпаки, виступає як начало суб'єктивне. І тому за допомогою свідомості ми можемо вловити тільки частинку, відносну істину. Свідомість, виникаючи із буття, стає над ним, але вона менша від буття”. Тобто безсвідоме начало, яке безпосередньо пов'язує нас із “сутнісними силами буття” (Гачев), визначає характер та зміст останнього на рівні свідомості (думки, слова) і залишається загальною на стадіях індивідуальної словесної творчості за межею істинного об'єктивного пізнання.

III. Полемічна трибуна

Правда, критеріїв перевірки ступеня об'єктивності пізнання сутності “живого життя” в міфологічній та описаних вище релігійних цілісних системах, звісно, немає. Та чи можуть вони існувати в принципі, особливо якщо враховувати художню фазу осмислення багатозначності проявів людського духу, які формують художню істину?

Отже, відриваючись від цілісної сутності канонізованого змісту колективної душі, людина залишається на самоті з просторово-часовим видимим світом, маючи в арсеналі засобів протистояння йому тільки слово та генетичну (підсвідому) пам'ять про незнищенну основу цієї душі, підкореної ритмові Космосу.

Вийшовши з ритуального дійства, здобувши домінуючу роль в організації свідомості (мислення), слово на стадії зародження фольклору та літератури оформлюється в історію – сюжет.

Намагаючись відтворити цілісність змісту ритуального дійства, “сюжет і виникає як ритм змісту. Вперше з'являється внутрішня цілеспрямованість руху від початку до кінця”¹⁸. Прагнення до цілісності і єдності, “обумовленої міфом”¹⁹, є цільовою причиною (ентелехія Арістотеля), яка “визначає сутність сюжету, як і всякого самостійного організму, структури”²⁰.

Художнє мислення починає свою історію в тій формі цілісної єдності, успадкованої від міфу, яка базується на просторово-часовому моделюванні дійсності.

У зв'язку з цим докорінно змінюється роль слова в формуванні людського мислення. Воно стає операціональним елементом творення паралельної міфологічній реальності, яка згодом здобуде статус художньої моделі дійсності.

¹. Мифы и сказки Австралии. – М.: Наука, 1965.

². Шпенглер О. Аполлоновская, фаустовская, магическая души // Шпенглер О. Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории. Образ и действительность. – Мн.: Попурри, 1998. – С.283.

³. Хейзинга Й. Homo ludens. В тени завтрашнего дня. – М.: Прогресс-академия, 1992.

⁴. Шпенглер О. Цит. вид. – С.283.

5. *Лихачев Д.С.* Поэтика древнерусской литературы. – Л.: Художественная литература, 1976.
6. *Шпенглер О.* Цит. вид. – С.283.
7. *Элиаде М.* Словарь религий, обрядов и верований. – СПб.: Университетская книга, 1997. – С.101.
8. *Гачев Г.* Жизнь художественного сознания. – М.: Искусство, 1972.
9. *Элиаде М.* Цит. вид. – С.102.
10. *Гачев Г.* Цит. вид. – С.198.
11. *Борхес Х.Л.* Письмена Бога. – М.: Республика, 1994. – С.376.
12. Цит. за: *Гуменна Д.* Благослови, мати. – Нью-Йорк: Слово, 1966. – С.111.
13. *Кэмпбелл Дж.* Герой с тысячью лицами. – К.: София, 1997. – С.287.
14. Там само. – С.288.
15. Там само.
16. *Элиаде М.* Шаманизм: архаические техники экстаза. – К.: София, 1998.
17. *Борхес Х.Л.* Цит. вид. – С.385.
18. *Гачев Г.* Цит. вид. – С.49.
19. Там само. – С.61.
20. *Иванюк Б.П.* Метафора и литературное произведение. – Черновцы, Рута, 1998. – С.15.